

РОЛЬ ЕМПАТІЇ У ФОРМУВАННІ ВЗАЄМОДОПОМОГИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.

У статті розкрито основні підходи до формування взаємодопомоги як моральної цінності, розглядається роль емпатії як дійового механізму свідомого прийняття дитиною моральних норм.

Ключові слова: взаємодопомога, емпатія, співчуття, співпереживання, дошкільники.

Виховання чуйного, готового прийти на допомогу молодого покоління є однією з найважливіших завдань сучасної освіти. Розвиток гуманного, вільного суспільства безпосередньо пов'язаний із системою його духовних цінностей, і неможливий без формування у людей такої соціально важливої форми взаємовідносин, як взаємодопомога.

На філософсько-антропологічному рівні взаємодопомога розглядається як суспільна функція, яка об'єднує людей (Платон, Ж.Ж.Руссо, П.А.Гольбах тощо) і сприяє розвитку суспільних взаємин (В.М.Бехтерев, О.М.Леонт'єв, Б.Ф. Поршнев тощо), як необхідна умова передачі історичного досвіду (О.М.Леонт'єв), розвитку психіки людини поряд із працею і мовою (Б.Ф.Поршнев), соціалізації дітей (В.М.Бехтерев, А.В. Петровський, В.А.Петровський, Є.В.Субботський та ін.)

На психологічному рівні виділяються аспекти прояву людьми взаємодопомоги, в яких вони визначаються як частина або результат якого-небудь психологічного процесу або явища. В зарубіжній психології взаємодопомога розглядається як елемент терапевтичного впливу (К. Роджерс), як стимул, що спонукає людей до прояву альтруїзму (А. Бандура), як намагання усунути почуття провини перед іншою людиною (З. Фрейд та ін.).

На педагогічному рівні взаємодопомога дошкільнят розглядається як моральна активність дітей (Р.С. Буре, Л.В. Крайнова, М. Мірзаабдуллаєва, І.В. Сушкова, А.Д.Шатова тощо), як милосердя (І.А. Княжева); визначаються види взаємодопомоги дошкільнят (Л.О.Пеньєвська).

Аналіз сучасних досліджень з проблеми формування взаємодопомоги дошкільників дозволив виділити три основних підходи:

1) Особистісно-нормативний (Є.В. Субботський, П.М. Якобсон, С.Г. Якобсон та інші), у якому розглядається мотиваційний компонент взаємодопомоги дошкільників з погляду прагматичності – безкорисливості направленості мотиву надання допомоги;

2) Індивідуально-емоційний підхід (О.В. Запорожець, Л.П. Стрелкова та інші) до розуміння взаємодопомоги дітей як результату емпатійного процесу;

3) Колективістський підхід (В.В. Абраменкова, А.В. Петровський, В.А. Петровський), у якому взаємодопомога дошкільників розглядається як результат дієвої емоційної групової ідентифікації.

Слід зазначити також зазначити, що процес формування взаємодопомоги як моральної цінності є єдністю і взаємозв'язку когнітивного, емоційного і діяльнісного компонентів. При цьому зміст емоційного компонента взаємодопомоги становлять емоції і почуття дітей, які сприяють прояву дошкільниками взаємодопомоги. До таких почуттів відносяться, насамперед, емпатичні здатності (співпереживання і співчуття) дітей.

З усього вище сказаного можна зробити висновок, що емпатію можна вважати дійовим механізмом свідомого прийняття дитиною моральних норм взагалі, і взаємодопомоги зокрема. Проникнення в стан іншої людини, розуміння її внутрішнього світу, співпереживання і співчуття їх є необхідною умовою формування толерантної, гуманістично спрямованої, активної і діяльної особистості. Знання природи емпатії, механізмів її розвитку та особливостей дозволить керувати процесом морального розвитку особистості, що й обумовило написання даної статті.

На основі аналізу вітчизняної наукової літератури з проблеми емпатії визначені основні положення у вивченні цього явища: емпатія входить у структуру таких складних психічних явищ, як любов (у її різних формах і проявах) та альтруїзм (О. Ф. Лазурський, С. Л. Рубінштейн); емпатія за своєю природою є рефлекторною емоційною реакцією (В. М. Бехтерев, І. М. Сеченов, І. П. Павлов, В. С. Дерябін); здатність до емпатії підвладна якісним віковим змінам і перебуває в прямій залежності від попереднього емоційного досвіду суб'єкта (І. Д. Бех, Л. І. Бондаренко, Б. С. Братусь, А. А. Валантинас, М. І. Губрієнко, О. І. Кульчицька й ін.); емпатія є умовою і результатом збалансованих і повноцінних міжособистісних стосунків (Г. П. Лаврентьева, М. М. Обозов, Ю. О. Приходько, В. А. Семиченко й ін.); емпатія, у своїй вищій поведінковій формі, виступає могутнім фактором регуляції соціальної поведінки особистості (Л. І. Божович, Г. М. Бреслав, О. В. Запорожець, М. І. Лісіна й ін.); механізмом емпатії є ідентифікація (В. О. Абраменкова, А. В. Петровський, В. А. Петровський і ін.); емпатія здійснюється за допомогою сукупності емоційного і когнітивного механізмів (Т. П. Гаврилова,

А. М. Резек, Л. П. Стрелкова); емпатія має дві форми прояву - співчуття і співпереживання (Т. П. Гаврилова, Л. П. Стрелкова, А. А. Валантинас, І. Д. Бех та ін.). Існуючі трактування феномену емпатії відбивають різноманіття напрямків у дослідженні цього явища. Виходячи з вище означених положень і аналізу досліджень проблеми емпатії, можна припустити, що емпатії є складною психологічною системою забезпечення Я – Ти-зв'язку при взаємодії людини зі світом, специфічною формою відображення об'єктивної реальності, якою є внутрішній (суб'єктивний) життєвий світ людини [6, с. 21].

Як уже зазначалось, дослідники індивідуально-емоційного підходу до проблеми формування взаємодопомоги вивчають людську взаємодопомогу, зокрема дитячу, в рамках теорії емпатії. Поняття емпатії запропоноване Т.П. Гавріловою (1975) і визначалося як здатність індивіда емоційно відгукуватися на переживання іншої людини [5]. В даному напрямку думки авторів збігаються в тому, що взаємодопомога людей є частиною їх емпатичного процесу, але при цьому різні у визначенні даної діяльності. В одній групі досліджень емпатії людей автори розглядають взаємодопомогу людей як наслідок їх емпатійного переживання і співвідносять дану діяльність з поняттям "альтруїстична поведінка". Так, Т.П. Гаврілова стверджує, що на основі співпереживання і співчуття вже до підліткового віку складаються стійкі альтруїстичні мотиви поведінки, які виражаються у вигляді допомоги іншій людині [5].

Дана точка зору у визначенні взаємодопомоги людей підтримується в дослідженнях Р.О.Агавелян (1995), де автор доводить, що емпатія реалізується в альтруїстичній поведінці, яка виявляється у бажанні допомогти іншим людям, у зацікавленості в благополуччі інших [6].

Інша група досліджень емпатії людини виходила з положення, що для здійснення допомагаючої поведінки недостатньо двох форм емпатійного процесу (співпереживання і співчуття), необхідний третій компонент, який включав би в себе дію надання допомоги. Ця необхідність вказувалася в роботах Л.І.Божович, Т.Є.Коннікової (1975) і А. В. Петровського (1976). Автори стверджують, що безкорислива справжня емпатія неможлива без дієвого компонента, в основі якого лежало б прагнення людини до здійснення допомагаючих дій [4].

На думку О.О.Бодальова (1982, 1983), співчуття як форма емпатійного процесу не несе в собі прагнення людини у формі дії допомогти іншому [1].

На думку М.М. Обозова (2000), дієва емпатія є вищою формою людських відносин, при якій люди не тільки розуміють стан один одного, співпереживають і співчують, але і надають взаємну допомогу. Взаємна допомога, на думку автора, це і є сприяння, при

якому дії одного партнера спрямовані на стимуляцію, підтримку і полегшення дій іншого [9].

Положення про взаємодопомогу як частину емпатійного переживання, як сприяння, яке виражається у здійсненні допомоги, підтверджене деякими сучасними дослідженнями процесу емпатії людей. Так, Л.П. Виговська (1991), досліджуючи особливості емпатійних стосунків молодших школярів, в структурі емпатії дітей виділяє дієвий компонент (сприяння), який поділяється на два ланцюги: перший – внутрішнє сприяння (готовність, бажання, намагання до сприяння, побудова моделі про соціальної поведінки); другий – реальне сприяння (допомога іншому) [4]. У дослідженні О.І. Цветкової (1997) був доведений той факт, що емпатійне ставлення людей, яке виражається в трьох фазах (фазі обміну суб'єктивною

інформацією – співпереживання, фазі обміну об'єктивною інформацією - співчуття і фазі виконання – сприяння), саме сприяння, як стверджує автор, виражає активні поведінкові реакції – допомоги і сприяння [11]. Дослідження особливостей взаємодопомоги дошкільників як частини їх емпатійного процесу, як сприяння, представлені в роботах Я.З.Неверович, О.В.Запорожця (1977,1986) і Л.П.Стрілкової (1987). Як стверджують автори, кінцевим результатом емпатійного процесу дітей дошкільного віку може виступати акт реального сприяння, який проявляється у взаємодопомозі дошкільників [10].

В іншій групі досліджень емоційного підходу допомагаюча діяльність дошкільників визначається вищою формою співпереживання.

В роботах Г.М.Бреслава (1990) також доведена роль емпатичних дій у розвитку взаємодопомоги дошкільників. На думку автора, здатність до співпереживання (або співчуття) стає основою про соціальної мотивації уже в дошкільному віці [2]. Так, стверджує автор, вищим рівнем розвитку здатності дошкільників співпереживати іншим можна вважати прояв активної співучасті, що виражається у відповідній зовнішньо-предметній діяльності.

Зміст емоційного компонента взаємодопомоги становлять емоції і почуття дітей, які сприяють прояву дошкільниками взаємодопомоги. До таких почуттів, на думку О. В. Запорожця (1986) і Л. П. Стрілкової (1987), відносяться емпатичні здатності (співпереживання і співчуття) дітей. Дане положення підтверджено дослідженнями емпатії дошкільнят Л. П. Стрілкової (1987), в ході яких було встановлено, що емпатію дітей як феномен, який входить у контекст життєвих відносин людей, слід розглядати розглядати як своєрідний емоційний процес, який в генетичному аспекті є триланковим ланцюжком (співпереживання - співчуття - імпульс і сприяння), де кожна ланка

займає своє певне місце; функціонування ланки забезпечується відповідним-психологічним механізмом.

Емпатійний процес, продовжують автори, ґрунтується на фундаментальній людській потребі – потребі в іншій людині. Початком цього процесу можна вважати елементарну ситуацію (емоційний стан іншого); емоційне зараження "запускає" емоційну ідентифікацію (ототожнення) з іншими (об'єкт емпатії), яке надано суб'єкту емпатії в якості співпереживання, тобто переживання аналогічних емоцій іншого. Пізнавальні компоненти, включені в процес емпатії дитини, викликають ослаблення ідентифікації, сприяють переводу суб'єкта на власну позицію, а також зумовлюють перехід до другого етапу емпатійного процесу – співчуття. Співчуття і аналіз ситуації, як стверджує Л.П.Стрелкова, викликають імпульс до сприяння, а результатом емпатійного процесу, за яким можна судити про характеристики окремих його ланок, є акт реального сприяння (допомоги) [10].

На думку Л. П. Стрелкової (1987), в онтогенетичному плані пропуск будь-якої ланки емпатійного процесу призводить до спотворень емоційно-мотиваційної сфери особистості. "Обірвані" емпатійні ланцюжки, особливо у ланці співпереживання, призводять до помилкового заключення про існування двох форм емпатії: співпереживання і співчуття, з підкресленням негативної ролі стійкого співпереживання для особистісного розвитку. Для формування емпатійних процесів, а також для корекції псевдоемпатії важко переоцінити роль співпереживання як енергетичного заряду, що запускає весь процес. Зміна інтенсивності емоційної ідентифікації дозволяє довести емпатійний процес до результативного моменту – сприяння (допомагаючої поведінки) [10].

Емпатичні здібності розвиваються на основі інших елементарних емоцій (злість, страх, радість, сором, сум і т.д.), які, в свою чергу, так само необхідно розвивати у дітей.

Дослідження М.І. Лісіної [8] показали, що в старшому дошкільному віці відносини дитини з дорослими починають опосередковуватися пізнавальною формою позаситуативного спілкування. Зміщення акцентів з емоційної сторони спілкування на когнітивну, а також ослаблення дитячого егоцентризму сприяють якісним змінам і в процесі співпереживання. Співпереживання з мимовільної реакції перетворюється на процес, опосередкований ідентифікацією.

Так, потрапивши в емпатогенну ситуацію, заразившись її емоційним фоном, дитина вже не реагує безпосередньо. Досить високий рівень розвитку сприймання, орієнтовно-дослідницької діяльності, зачатки довольності пізнавальної сфери сприяють диференційованому сприйманню ситуації і виокремленню з неї

об'єкта, точніше, суб'єкта, з яким дитина ідентифікується і якому співпереживає. Діти, як правило, співпереживають тим, хто схожий на них самих, тобто представникам тієї ж статі, віку, соціальної групи.

Становлення колективної ігрової діяльності є найсприятливішою умовою розвитку емпатійних здібностей дошкільнят. На п'ятому-шостому році життя, позбавляючись від егоцентризму, характерного для попереднього їх розумового, психічного та емоційного розвитку, дошкільнята починають усвідомлювати, що їх мати або батько, їх ровесники – це люди, які мають переживання, думки і цілі, відмінні від їх власних, що у них можуть бути свої плани і бажання, які не збігаються з тими, що на даний момент є у них.

Зрозуміти відчуття інших, ужитися в них дітям допомагає гра. За влучним висловлюванням українського психолога, педагога, богослова і філософа В.В. Зеньковського, діти грають завжди в "людину" й ігри служать засобом уживання в усю повноту людських відносин, у все неозоре багатство соціального життя [7, с. 42]. У багатьох дослідженнях показано, що в грі-драматизації, сюжетно-рольовій грі діти навчаються бачити внутрішній світ іншої людини, приймати її роль, співпереживати разом з нею, враховувати її позицію, її точку зору зіставляти їх зі своїми і навіть переживати з приводу відчуттів інших, тобто співчувати. Проте в реальній ситуації взаємодії навіть шести-семирічні діти проявляють, в основному, егоїстичну спрямованість. Занурення в ігрову ситуацію ніби переносить дитину в інший світ. Не можна сказати, що він є ірреальним, однак він і не є реальним. Д.Б. Ельконін помітив, що в реальному житті між двома дітьми можуть бути стосунки антагонізму, але як у партнерів з гри вони замінюються співпрацею, партнерською взаємодією.

Таким чином, гра дозволяє дошкільняті усвідомити внутрішній світ інших людей, розвиває здатність стати на місце іншої людини, зрозуміти її, відчувати її, навчає їх співпереживати і співчувати іншим людям, надавати їм допомогу і співучасть. Проте дошкільнятам важко перенести кращі досягнення свого ігрового досвіду в світ реальних стосунків. Психіка дитини дошкільного віку ще досить центрована: його власне бачення світу значною мірою ототожнюється зі всією реальністю.

У дошкільному віці виникає егоцентрична емпатія [6, с. 140]. У випадку егоцентричної емпатії людина сама є об'єктом власних переживань, а інший і його страждання – лише мотивом для переживань за власний комфорт і добробут. П'ятирічні діти здатні до гострих переживань заздрості. Якщо дитина заздрить, вона може стати ябедою, обдурити, проявити крайній егоїзм. Такі переживання є першими ознаками антиемпатії, а точніше, дисонансної емпатії. Оскільки в дошкільному віці безпосереднє сприймання переживань іншого обумовлюється когнітивними процесами (аналізом

емпатогенної ситуації і своїх взаємин з об'єктом емпатії), то співпереживання, за умови егоїстичної спрямованості дитини, спричиняє не співучасть, а переживання власної вигоди з неблагополуччя однолітка чи переживання незручності, які може йому принести ця або подібна ситуація. Так уперше в онтогенезі виникає смислове опосередкування емпатійності. Дитина ще не в змозі, подібно до дорослого, пережити всю радість іншої людини і, заздрячи їй, відчути з цього приводу якнайглибше засмучення. Проте розвиток здатності до децентрації дозволяє дошкільняті при співпереживанні однолітку або літературному герою переключитися зі своїх власних переживань на переживання об'єкта емпатії і, якщо вони йому не імпонують, відчути переживання протилежної модальності.

Отже, емпатія вважається важливим чинником морального розвитку особистості. Вона розглядається як ефективний засіб розкриття і засвоєння внутрішнього єства, моральних відносин, естетичних норм, що культивуються. Емпатія сприяє розвитку гуманних відносин, альтруїстичного стилю поведінки. Емпатійне співчуття, співпереживання виступає мотивом – посередником у діяльності допомоги і взаємодопомоги дошкільників.

Список використаних джерел:

1. Бодалев А.А. Личность и общение: Избранные труды. – М.: Педагогика, 1983. – 272 с.
2. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирование личности в детстве: Норма и отклонения. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.
2. Валантинас А.А. Взаимосвязь эмпатии и усвоения нравственных норм детьми младшего школьного возраста. – Автореф. ... канд. психол. наук. – Киев, 1988. – 16 с.
3. Выговская Л.П. Эмпатийные отношения младших школьников, воспитывающихся вне семьи. Автореф. диссер. ... канд. психол. наук. – Киев, 1991. – 20 с.
4. Гаврилова Т.П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии / Т.П. Гаврилова // Вопросы психологии. – 1975. – № 2. – с. 147 - 158.
5. Журавльова Л.П. Психологія емпатії: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
6. Зеньковский В.В. Психология детства. – Екатеринбург: Деловая книга, 1995. – 266 с.
7. Лисина М.И. Проблемы онтогенеза общения. – М.: Педагогика, 1986. – 144 с.
8. Обозов Н.Н. Совместимость и срабатываемость людей. – СПб.: ЛНПП "Обилик", 2000. – 212 с.

9. Стрелкова Л.П. Психологические особенности развития эмпатии у дошкольников: Автореф. диссер. ... канд. психол. наук: 19.00.07/ АПН СССР дошк. воспитания. – М., 1987. – 24 с.
10. Цветковая О.И. Эмпатия как профессиональная характеристика деятельности психолога дошкольного учреждения - Автореф: диссер. ... канд. психол. наук. – Тверь, 1997. – 20 с.

The article explores the major approaches to mutual aid as moral values, the role of empathy as an operational mechanism of conscious decision-child moral standards.

Keywords: reciprocity, empathy, compassion, empathy, preschooler.

Отримано 25.2.2012

УДК 371.389.4

Г.Н. Собянина

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Стаття присвячена проблемі системного погіршення здоров'я підростаючого покоління. Особливу увагу надано чинникам ризику, що визначають високу захворюваність школярів. Розглянуті проблеми в реалізації оздоровчої роботи в сучасних загальноосвітніх установах. Показано, що традиційна організація навчального процесу вимагає радикальної зміни форм та технологій освітньої взаємодії вчителя і учня. Виявлена необхідність формування валеологічної культури у всіх учасників освітнього процесу.

Ключові слова: оздоровчий аспект, здоров'я зберезувальні технології, освітньо-оздоровча діяльність, освітній процес

Статья посвящена проблеме системного ухудшения здоровья подрастающего поколения. Особое внимание уделено факторам риска, определяющим высокую заболеваемость школьников. Рассмотрены проблемы в реализации оздоровительной работы в современных общеобразовательных учреждениях. Показано, что традиционная организация учебного процесса требует радикального изменения